

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-6-82-66>
УДК 37.014.542

Костюк Л.Б., Муляр Н.М.
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. У статті теоретично обґрунтовано особливості формування основ громадянської ідентичності як актуальну проблему освітньої системи в нових соціально-політичних реаліях української державності. Висвітлено громадянську ідентичність як феномен свідомого та активного громадянства, усвідомлення себе членом громадянського суспільства. Зазначено, що важливою основою формування громадянської ідентичності є правове виховання як процес цілеспрямованого і систематичного впливу на свідомість і культуру поведінки, здійснюваний для досягнення необхідного рівня правових знань, вироблення глибокої поваги до закону і звички точного виконання його вимог на основі особистого переконання. Наголошено на тому, що на сьогодні є достатній арсенал педагогічних технологій для формування підвалин громадянської ідентичності. Подальшого вивчення потребують питання визначення результативності різних форм, методів і способів формування основ громадянської ідентичності школярів у навчально-виховному процесі початкової школи.

Ключові слова: ідентичність, громадянська ідентичність, освітній простір, громадянська компетентність.

Kostyuk Larysa, Mulyar Nataliya
Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko

FORMATION OF CIVIL IDENTITY OF SCHOOLCHILDREN BY THE MEANS OF LEGAL CULTURE

Summary. The peculiarities of the formation of the foundations of civil identity as an urgent problem of the educational system in the new socio-political realities of Ukrainian statehood are theoretically substantiated in the article. Civil identity is explained as a phenomenon of conscious and active citizenship, as the process of identification oneself with the community of citizens of the national and state formation, as awareness of oneself as a member of civil society. The article reveals the awareness of educational space as one of the educational resources, based on a single pedagogical social and organizational concept. The author pays attention to the effectiveness of the formation of civil identity in the modern educational space depends on many factors. It is possible only under such conditions: the realization of human rights and freedoms at school, the attitude to the child as the highest value defining his/her right to freedom, happiness, development and manifestation of abilities, teachers' and parents' love and attention to children, respect for their dignity. The article points out that an important basis for the formation of civil identity of primary schoolchildren is legal education as a process of purposeful and systematic influence on the consciousness and culture of behavior. This influence is carried out to achieve the required level of legal knowledge, to develop deep respect for the law and the habit of strict compliance with its requirements on the basis of personal conviction. It is emphasized that nowadays there is a sufficient arsenal of technologies to form the foundations of civil identity. Teachers, considering the characteristics of primary schoolchildren, should proceed from the following principles: connection of education and practice; taking into account life experience; combination of collective and individual works; integrity of civil and moral education; the possibility of the use of game methods in order to increase interest in learning the rules of living in society. The determination of the effectiveness of various forms, methods and ways of formation of the foundations of pupils' civil identity in the educational process of primary school needs further study.

Keywords: identity, civil identity, educational space, civil competence.

Постановка проблеми. Загальноосвітня школа першого ступеня виконує роль фундаменту, на якому будується система громадянського виховання. Посилення виховної функції освіти, формування громадянськості, працелюбності, моральності, поваги до прав і свобод людини, любові до Батьківщини, сім'ї, довкілля розглядається одним із стратегічних напрямів державної політики в галузі освіти. У такому ракурсі розуміємо громадянську ідентичність як соціальну орієнтацію людини, що передбачає зрілість правової свідомості, відчуття патріотизму, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина, повагу до прав та обов'язків, до держави та закону.

На сучасному етапі трансформації системи освіти в Україні важливим є усвідомлення освітнього простору як одного з освітніх ресурсів, який

має в основі єдину педагогічну, соціально-організаційну концепцію. Визначаємо освітнє середовище як цілісну освітню систему, в якій педагогічна діяльність є, з однієї сторони – взаємодією між учасниками освітнього процесу, змістом освіти та матеріальними ресурсами, а з іншої – лише включеність до цілісного робить ці ресурси дійсно освітнім простором.

Загальноосвітня школа першого ступеня виконує роль фундаменту, на якому будується система громадянського виховання. Все, що закладається учням у цей період, визначає в подальшому успіх процесу формування їх громадянської ідентичності. Результативність процесу формування основ громадянської ідентичності школярів досягається завдяки реалізації педагогічних технологій з урахуванням наступних педагогічних умов: особистісно-орієнтований підхід до виховання;

врахування психологічних особливостей розвитку дітей молодшого шкільного віку; забезпечення можливостей прояву усвідомлених знань і набутих якостей у поведінці; підвищення професійної компетентності вчителів початкових класів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема громадянського виховання завжди привертала до себе увагу філософів, педагогів і психологів. Ще стародавні мислителі (Аристотель, Платон, Плутарх, Сократ) з'ясували суть громадянського виховання, обґрунтували шляхи і методи його реалізації. Такі видатні українські діячі як В. Антонович, М. Драгоманов, С. Русова, І. Огієнко, Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Грушевський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші звертали увагу у своїх працях на особливе значення формування громадянської свідомості підростаючої особистості.

У контексті сучасної української наукової думки варто відзначити монографію М.Т. Степико «Українська ідентичність: феномен і засади формування» де розглядається українська ідентичність як комплексне утворення таких складових як національна, етнічна та громадянська [8]. Українські дослідники вивчили проблему формування ідентичності у контексті національної самосвідомості та патріотичного виховання. Зокрема, це І. Бех, В. Кузь, Ю. Руденко, О. Сухомлинська та ін.

Виділення не вирішених раніше частин проблеми. Аналіз сучасної традиційної практики свідчить, що у початковій школі педагоги впроваджують окремі компоненти громадянського виховання – це правове, полікультурне виховання, поняття про толерантність і етно-толерантність, прищеплення почуття відповідальності. Однак доводиться констатувати, що недостатньо уваги до проблеми формування громадянської ідентичності, хоча, поза сумнівом, роль початкової школи в процесі соціалізації особистості й вироблення моральної поведінки надзвичайно велика. З огляду на це виникає потреба у розробці ефективних шляхів формування у школярів основ громадянської ідентичності з урахуванням сучасних підходів до освіти.

Метою статті є обґрунтувати ефективність запропонованих шляхів формування особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою та громадянською активністю, відповідальністю, готовністю до компетентної участі у житті суспільства.

Виклад основного матеріалу. У процесі навчання, професійної зайнятості, громадянської активності, у стосунках зі сім'єю, родиною, друзями, колегами відбувається формування нашої особистості, розвивається власне «Я», при цьому усвідомлюється належність нас до різноманітних суспільних груп. Результатом такого складного процесу становлення виступає ідентичність – співвіднесеність когось (що має буття) з самим собою у зв'язку із власною змінністю, мінливістю. Вона визначається як спосіб збереження форми того або іншого суб'єкта в часі та просторі [10, с. 383]. Зазначимо, що ідентичність «постає не як постійно і довільно змінювана категорія, а як набір інтеріоризова-

них уявлень, ідей, рис, норм і форм поведінки, котрі змінюються під тиском середовища, етнічних лідерів і творчих особистостей у лоні задаваної культури» [7, с. 29].

Громадянська ідентичність – поняття яке у загальних рисах можна описати як індивідуальне почуття приналежності до спільності громадян конкретної держави, що дозволяє громадянській спільності діяти як колективний суб'єкт. Слушною є думка про те, що «громадянська ідентичність – це ототожнення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення або феномен свідомого та активного громадянства, усвідомлення себе членом громадянського суспільства» [2, с. 239]. Громадянська ідентичність є багаторівневим особистісним утворенням і складається із таких компонентів:

когнітивний (пізнавальний) – це достатні знання про владу, символіку держави, правові організації суспільства, суспільно-політичні події, вибори, лідерів політики, партій та їх програми;

емоційно-оцінний – готовність та бажання взяти участь в житті країни, наявність власного ставлення, рефлексивність знань і уявлень;

ціннісно-орієнтовний – толерантність, повага прав людей та самоповага, повага та прийняття правових основ суспільства та держави;

діяльнісний (поведінковий) – брати відповідальність за прийняття рішень, брати участь у громадському житті закладів освіти та житті країни, мати самостійність у виборі рішень, здатність протистояти асоціальним діям та вчинкам [1, с. 392]. Процес формування громадянської ідентичності передбачає усвідомлення особистістю її належності до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом, та належності до спільноти співгромадян. Важливою є також цінність та значущість всіх атрибутів державності, її символіка, визначні історичні дати, видатні особи, спільна з іншими співгромадянами територія спільного буття. Таким чином громадянська ідентичність передбачає спосіб організації і реалізації громадянської спрямованості особистості в діяльності.

Визначимо педагогічні умови та особливості формування громадянської ідентичності в освітньому просторі молодших школярів. Освітній простір школи ми розглядаємо як педагогічну реальність, де результат взаємодії індивіда з освітнім середовищем складається з таких компонентів: сукупності освітніх технологій, позанавчальної роботи, управління навчально-виховним процесом, взаємодії із зовнішніми освітніми і соціальними інститутами, сукупності матеріальних, політичних, ідеологічних і соціально-психологічних факторів, які безпосередньо взаємодіють з особистістю у процесі її життя і практичної діяльності.

У Законі України «Про освіту» зазначено, що метою повної загальної середньої освіти є різнобічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя в суспільстві, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності. Згідно з концепцією Нової української школи педагоги мають розвивати в молодших

школярів одну із наскрізних компетентностей – «громадянську компетентність», розвиток якої готує до «ефективної та конструктивної участі у громадському житті» та у демократичних процесах, «в сім'ї, на роботі», до успішної взаємодії з іншими, солідарності та рівності на основі поваги до прав людини, мирного співіснування [6]. Питання формування громадянської компетентності молодших школярів є важливим аспектом становлення громадянської ідентичності яка визначає здатність активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного громадянського суспільства. Для її повноцінного формування педагоги мають використати весь освітній потенціал, власні педагогічні й життєві надбання. Набуває великого значення педагогіка партнерства між усіма учасниками освітнього процесу, яка ґрунтується на принципах гуманізму і творчого підходу до розвитку особистості. Її метою є створення нового гуманного суспільства, вільного від тоталітаризму й офіціозу. Це завдання реалізовується у спільній діяльності учителя і учнів, учителя і батьків, що передбачає взаєморозуміння, спільність інтересів і прагнень із метою особистісного розвитку школярів.

Аналіз громадянської та історичної освітньої галузі у Типовій навчальній програмі початкової школи дозволяє стверджувати про її спрямованість на формування таких громадянських умінь та здатностей як: усвідомлення власної гідності, цінності свободи і прав людини; орієнтування в історичному часі та соціальному просторі, вміння знаходити та опрацювати доступну для себе суспільну інформацію, пояснювати її зміст та передавати породжені нею враження і думки; обстоювання власної думки та прийняття думки інших, людей; вирішення виявів нерівності, несправедливості та дискримінації; застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод своїх та інших громадян; виконувати громадянський обов'язок у межах місцевої громади та держави загалом; використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, задовольняють власні інтереси особи та захищають права людини й громадянина; робити свідомий вибір, застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних та колективних рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави. Отже, громадянську компетентність визначають як здатність бути громадянином, який володіє демократичною громадянською культурою, усвідомлює цінності свободи, прав людини, відповідальності, готовності до компетентної участі в громадянському житті [9].

Педагогам слід звернути увагу на чинники, впливають на формування громадянської ідентичності та громадянської компетентності молодших школярів: спільне історичне минуле відображене в легендах, символах та міфах; безпосередньо сама назва спільноти; одна мова, як засіб комунікації; спільна культура; переживання суспільством спільних емоційних станів, пов'язаних з реальною ситуацією в країні.

Одним із важливих аспектів формування громадянської ідентичності є правове виховання. Правова культура відображає певне ставлення кожної людини до своїх прав та прав інших людей, поваги до них. Криза сучасної правосвідомості українського суспільства багато в чому визначається саме низьким рівнем правової культури. З метою вирішення даної проблеми було запропоновано починати формування правової культури починаючи із молодшого шкільного віку на пропедевтичному рівні.

Високий рівень сформованості правової культури визначає важливі аспекти формування громадянської ідентичності. Змістом правового виховання є залучення людей до знань про державу і право, законність, права і свободи особистості, вироблення у громадян стійкої орієнтації на законслухняну поведінку. Правове виховання покликане донести до розуму і почуттів кожної людини усвідомлення правових цінностей. На нашу думку слід підкреслити узгодженість і взаємозалежність двох понять «мораль» і «право», а також двох важливих процесів – морального і правового виховання, які здійснюються як цілісний педагогічний процес організації життя дітей. Моральне виховання передбачає формування широкої і адекватної соціальною нормам основи поведінки, правове – формує у дітей більш точні уявлення про норми поведінки, про права і обов'язки, про відповідальність за їх порушення. Згідно з концепцією Національного виховання, метою правового виховання є формування правової культури – прищеплення поваги до прав і свобод людини і громадянина, Конституції, державних символів; знання й дотримання Законів України; активна протидія особам та установам, що порушують закони, завдають збитків державі, зазіхають на територіальну цілісність і незалежність України. Психологи стверджують, що в період молодшого шкільного віку дитина стає «типово слухняною», вона з цікавістю та захопленням сприймає різноманітні правила, закони. Така ситуація розвитку дитини створює передумови для прийняття громадянських цінностей та виховання громадянської позиції. В цьому віці формуються такі якості, як почуття обов'язку, відповідальності, прагнення допомогти, відчуття гідності та інші, що є безумовно важливим у правовому вихованні школярів та формуванні їх громадянської ідентичності.

З метою ефективного формування правової культури молодших школярів педагогу необхідно виконати такі завдання:

- дати учням певну суму необхідних правових знань, які б відповідали їхнім віковим особливостям і рівневі соціалізації;
- сформувати правові уявлення, поняття, погляди і переконання, які втілюються у власній правовій свідомості дитини;
- виховати віру у справедливість юридичних законів, їх необхідність і раціональність, віру в незворотність покарань за протиправні вчинки;
- сформувати звичку діяти відповідно до вимог права і моралі;
- виховувати нетерпимість до різноманітних порушень норм моралі і права;

– формувати соціально-правову активність, готовність і бажання брати участь в боротьбі за укріплення законності і правопорядку [7, с. 127].

Правове виховання є однією з важливих складових формування особистості громадянина України, його громадянської ідентичності упродовж усього життя. В умовах розбудови Української держави робота з правового виховання молодого покоління зміцнює життєву позицію, підвищує громадянську активність, заострює почуття непримиренності до негативних явищ. Українська держава не може повноцінно існувати без відповідного рівня правової культури усіх її громадян, без подолання правового нігілізму та правової неграмотності.

У зв'язку із вище сказаним провідне місце у формуванні громадянської ідентичності має займати використання активних та інтерактивних методів, які передбачають розвиток самостійності, критичного мислення, творчості, ініціативи. У процесі правового виховання учнів не потрібно обмежуватися формуванням у них системи правових знань і уявлень. Важливим компонентом правослужняної особистості є її правомірна поведінка, для утвердження якої необхідно інформаційні методи поєднувати із залученням до відповідної правової діяльності, до громадського осуду негативних проявів.

Щоб упровадити цю ідею в життя, вчитель сам повинен стати для учнів взірцем громадянина і патріота своєї держави, адже дуже дієвими, особливо у вихованні маленьких дітей, є соціально-психологічні методи (наслідування, приклад, переконання). Такому вчителю мають бути притаманні: чітка громадянська позиція; демократичний стиль педагогічної роботи; знання і використання на практиці сучасних інтерактивних технологій, що передбачає залучення учнів до творчої участі в освітньому процесі.

Зазначимо, що роботу з дітьми слід організовувати через активне навчання, що передбачає навчання в дії. Це означає навчання через досвід вирішення ситуацій та проблем самими учасниками навчального процесу. Активне навчання відноситься до так званого навчання через досвід та завдання яке є важливим з різних причин: воно подає структуру різних навчальних установок; воно збільшує час навчання за рахунок того, що учні працюють над завданнями навіть тоді, коли вони знаходяться не на уроці; воно надає можливість вирішувати проблеми реального життя завдяки аналізу автентичного матеріалу; воно робить процес навчання більш осмисленим і тому більш стимулюючим; воно дає учням відчуття власних досягнень [5, с. 12]. Цікавими у практиці роботи вчителя є такі методи правового виховання: переконання, прикладу, заохочення. Одним із активних групових видів роботи є тренінг, який має специфічні риси: дотримання певних принципів групової роботи; спрямованість на психологічну допомогу учасникам групи в саморозвитку, що ініціюється не лише вєдучим, а й власне учасниками; певна просторова організація; акцент на взаємовідносинах між учасниками групи, що розвиваються й аналізуються в ситуації «тут

і зараз»; застосування активних методів групової роботи; вербалізована рефлексія з приводу власних почуттів та того, що відбувається у групі; атмосфера розкृतості й свободи спілкування між учасниками, клімат психологічної безпеки [4, с. 25]. Прикладом може бути правовий тренінг «Я – дитина України, які маю я права?» під час ознайомлення з проблемою «Громадяни України. Права та обов'язки громадян».

Ефективність формування громадянської ідентичності в сучасному освітньому просторі залежить від багатьох чинників. Такий процес можливий лише за реалізації прав і свобод людини в школі, де рушійною силою повинні бути такі основні принципи: гідність, повага і відповідальність. Стиль спілкування, зокрема між адміністрацією та вчителями, має бути прикладом для наслідування, взаємоповаги, толерантності, відкритості, демократизму. Для становлення громадянської ідентичності дитини важливу роль відіграє сім'я. Тому важливим завданням постає співпраця педагога з батьками, яка полягає у тому, щоб спрямувати виховний процес на формування правового світогляду, підвищення інтересу до захисту прав та гідності дітей.

Результативність формування основ громадянської ідентичності молодших школярів досягається завдяки реалізації виховної технології з урахуванням наступних педагогічних умов: особистісно-орієнтований підхід до виховання; врахування психологічних особливостей розвитку дітей молодшого шкільного віку; забезпечення можливостей прояву усвідомлених знань і набутих якостей у поведінці.

Висновки і пропозиції. Формування основ громадянської ідентичності молодших школярів є актуальною проблемою освітньої системи в нових соціально-політичних реаліях української державності. Важливою складовою є правове виховання як процес цілеспрямованого і систематичного впливу на свідомість і культуру поведінки, здійснюваний для досягнення необхідного рівня правових знань, вироблення глибокої поваги до закону і звички точного виконання його вимог на основі особистого переконання.

Ефективність формування громадянської ідентичності в сучасному освітньому просторі залежить від багатьох чинників. Такий процес можливий лише за реалізації прав і свобод людини в школі, де рушійною силою повинні бути такі основні принципи гідності, поваги і відповідальності. Педагогам, враховуючи особливості дітей молодшого шкільного віку, слід виходити з таких принципів формування громадянської ідентичності: зв'язок виховання з практикою; врахування життєвого досвіду; поєднання колективних та індивідуальних робіт; цілісність громадянського і морального виховання; можливість застосування ігрових методів з метою активізації інтересу до засвоєння норм проживання в суспільстві.

Подальшого вивчення потребують питання взаємодії початкової школи та сім'ї, а також визначення результативності різних форм, методів і способів формування основ громадянської ідентичності молодших школярів у навчально-виховному процесі.

Список літератури:

1. Арбеніна В.Л., Сокурянська Л.Г. Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / За ред. В.Л. Арбеніної, Л.Г. Сокурянської. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. 520 с.
2. Гнатенко П.І. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз. Київ : Арт-Пресс, 1999. 466 с.
3. Державний стандарт початкової освіти : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 № 87. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennyaderzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>
4. Журавська Л.М. Соціально-психологічний тренінг: розвиток якостей особистості : навч. посіб. вищ. навч. закладів. Київ : Слово, 2006. 312 с.
5. Зростаємо у демократії : Плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини / Р. Голлоб, В. Вайдінгер; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер. Пер. з англ. та адапт. О.В. Овчарук; заг. ред. укр. версії: Н.Г. Протасова. 3-тє вид. Київ : Основа, 2016. Т. 2. 164 с.
6. Концепція Нової української школи. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html>
7. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ : НАНУ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ : [б. в.], 2002. 272 с.
8. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІДС, 2011. 366 с.
9. Типові освітні програми для закл. загальної середньої освіти: 1-2 класи. Київ : ТД «ОСВІТА-ЦЕНТР+», 2018. 240 с.
10. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди ; голов. ред. В.І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

References:

1. Arbenina, V.L., & Sokurianska, L.H. (2012). *Ukrainske studentstvo u poshukakh identychnosti*: monohrafiia [Ukrainian Students in Search of Identity: Monograph]. Kharkiv: KhNU named after V. Karazin, 520 p. (in Ukrainian)
2. Hnatenko, P.I. (1999). *Identychnist: filozofskyi ta psykhologichnyi analiz* [Identity: philosophical and psychological analysis]. Kyiv: Apt-Press, 466 p. (in Ukrainian)
3. State Standard of Primary Education: approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 21, 2018, № 87. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennyaderzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>
4. Zhuravska, L.M. (2006). *Sotsialno-psykhologichnyi treninh: rozvytok yakosti osobystosti*: navch. posib. vshch. navch. zakladiv [Socio-psychological Training: Development of Personality Qualities: training textbook for HEE]. Kyiv: Slovo, 312 p. (in Ukrainian)
5. Hollob, R., & Vaidinher, V. (2016). *Zrostaemo u demokratii: Plany urokiv dlia pochatkovoho rivnia z pytan demokratychnoho hromadianstva ta prav liudyny* [Growing up in democracy: Lesson Plans for Primary Level on the Problems of Democratic Citizenship and Human Rights]. Kyiv: Osнова, vol. 2, 164 p. (in Ukrainian)
6. The Concept of New Ukrainian School. Available at: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html>
7. Nahorna, L. (2002). *Natsionalna identychnist v Ukraini* [National Identity in Ukraine]. Kyiv: NANU; In-t polit. i etnonats. doslidzh., 272 p. (in Ukrainian)
8. Stepyko, M.T. (2011). *Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia*: monohrafiia [Ukrainian Identity: Phenomenon and Principles of Formation: Monograph]. Kyiv: NIDS, 366 p. (in Ukrainian)
9. *Typovi osvithni prohramy dlia zakl. zahalnoi serednoi osvity: 1-2 klasy* (2018). [Typical Educational Programs for the Establishments of Secondary Education: 1-2 Forms]. Kyiv: TD «OSVITA-TsENTR+», 240 p. (in Ukrainian)
10. Shynkaruk, V.I. (2002). *Filozofskyi entsyklopedychnyi slovnyk: entsyklopediia* [Philosophical Encyclopedic Dictionary: Encyclopedia]. Kyiv: Abrys, 742 p. (in Ukrainian)